

Список використаних джерел:

1. Про вищу освіту : Закон України [Електронний ресурс] // (Відомості Верховної Ради. – 2014. – № 37–38. – Ст. 2004. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>
2. Литвин І. І. Напрями вдосконалення правового регулювання адміністративних відносин у сфері надання освітніх послуг / І. І. Литвин // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. – 2016. – № 20. – С. 39–41.
3. Мисків Л. І. Адміністративно-правові засади діяльності вищих навчальних закладів МВС України з питань морально-правового виховання курсантів : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 “Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право” / Л. І. Мисків. – К., 2008. – 20 с.
4. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року : Указ Президента України від 25.06.2013 р. № 344 // Урядовий кур’єр. – 2013. – № 155.
5. Давидова Н. О. Автономізація цивільно-правового статусу вищого навчального закладу / Н. О. Давидова // Юридичний вісник. – 2014. – № 4 (33). – С. 88–93.
6. Огаренко Е. А. Адміністративно-правове регулювання діяльності вищих навчальних закладів України : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 “Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право” / Е. А. Огаренко. – Запоріжжя, 2010. – 20 с.



УДК 342.951

З. Ю. Кунєва, аспірантка Університету
митної справи та фінансів

ПУБЛІЧНІ ФОРМАЛЬНОСТІ: СУТНІСТЬ, ЗНАЧЕННЯ

Висвітлено дослідження публічно-правового явища “формальності”, “публічні формальності”. Розкрито сутність, основні функції та значення публічних формальностей у механізмі правового регулювання публічно-адміністративної діяльності. Уточнено основні ознаки категорії “публічна формальність” в адміністративному праві України.

Ключові слова: формальності; публічні формальності; публічно-адміністративна діяльність; функції формальності; правовий засіб; приватне право; публічне право; правові фікції; правові символи.

The article is devoted to research of public law phenomenon “formality”, “public formalities”. The essence, the basic function and importance of public formalities in the mechanism of legal regulation of public administration are shown. Specifies the basic features of the category “public formality” administrative law in Ukraine are detailed.

© **З. Ю. Кунєва, 2016**

Signs of public formalities should be considered systematically in the unity of the main aspects:

1) evaluative – it is being symbolized something stable, common, normalized to the cultural and social level;

2) information – the content of actions and facts in norm, which means symbol;

3) instrumental – function in the mechanism of legal regulation plays a particular legal fact that as a symbol.

Using of legal formalities – is reception of standardization (typing) of such activities, the nature of which has a special purpose: 1) symbolizes factual structure and procedural safeguards to protect the rights and interests through certain legal mechanisms; 2) means the fact of a mandatory subject of expression, which is a substitute statements about performance/failure (depending on the subject of interaction) of factual composition of conditions; 3) has the sense loading about substitute of assumptions concerning the conditions and prerequisites before action with identification the conditions. Appropriate actions are being performing under conditions positive or negative responses, meaning a return to the previous initial formalities – her expectations or continuing to promote actions in implementing the duties, rights, interest.

Where abroad goes between the spheres of public and private law is secondary issue; most importantly, limit, is determined using public formalities established clearly known to all and all should follow. Besides the distribution of obligations between the groups in the administrative procedure must go along the lines that have been clearly defined with formalities which have prompted or determined appropriate actions in administrative procedure. The formalities are part and symbol of the administrative procedure of the right or legitimate interest in certain specific situations.

Public formalities is kind of legal fact as a mandatory component of normative provided interaction regulatory interaction in cooperative norm of activities normally required for a final decision and execution of the final result of the implementation of the law, a legitimate interest.

Given the importance of the legal formalities as a symbol of the content and course of the administrative procedure for the sale of certain activities should be encouraged and given the opportunity they occurred by providing documents in electronic form.

Presented system of signs on certain aspects (values, information, tool) already allows you to perform purely applied objectives – to make an inventory of existing legal provisions that can be classified as a formality, and identify gaps in regulation of certain activities.

Key words: formalities; public formalities; public administrative activities; administrative procedure; functions of formalities; legal means; private law; public law; legal fictions; legal symbols.

Постановка проблеми. Актуальність статті пояснюється тим, що реформування адміністративного законодавства України потребує науково обґрунтованих теоретичних основ, на підставі яких розробляються пропозиції та своєчасно вносяться корективи в законодавство та практику діяльності органів публічної влади.

Одним із фундаментальних публічно-правових понять є поняття “формальності” та “публічні формальності”, які визначають якість законодавства, результативність діяльності адміністративних відомств і забезпеченість прав і свобод громадян.

Оскільки система діяльності, частиною якої є формальності, складна, багатопланова й така, що складається з багатьох елементів, то виокремлення і дослідження її складової – формальності – дуже важливий складник наукового дослідження всієї системи.

На інструментальну роль формальностей теорія звертає мало уваги. Адміністративістів із країн, де законодавство більш розвинене й демократичне інструментальна роль формальностей їх особливо не цікавить, оскільки етап підвищеної уваги до них вже пройдено, а основним інструментом гарантій основних прав та інтересів громадян виступає адміністративна процедура, що пояснюється стадією розвитку адміністративного права [1]. Але для вітчизняної науки теоретичне дослідження ролі формальностей у механізмі правового регулювання дуже актуальне, оскільки формальності на даному етапі розвитку національного адміністративного права, є основним засобом забезпечення і гарантування в законний спосіб реалізації прав та інтересів зацікавлених осіб (громадян) у відносинах із публічною владою. Також ще недостатньо розкритою залишається конкретизація ролі формальностей у загальному механізмі правового регулювання та визначення вимог для їх унормування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню розгляду сутності та змісту поняття “митні формальності” присвячували свої праці такі вчені, як: Л. Р. Баязітов, Є. В. Гармаш, В. Г. Ковальов, Ю. Д. Кунєв, Д. В. Приймаченко, В. В. Прокопенко та інші.

У наукових розробках Л. Р. Баязітова і Ю. Д. Кунєва [2; 3] та автора публікації [4–6] висвітлено такі сутнісні ознаки публічних формальностей у вигляді гіпотез:

- 1) формальності є різновидом юридичних фактів;
- 2) фактова передумова для майбутніх дій;
- 3) є елементом в кооперованій нормі діяльності (адміністративній процедурі);
- 4) системність формальностей у кооперованій нормі діяльності: “позначення сукупності формальностей (“формальність для...”, “формальність щодо...”) дають можливість припустити, що “формальність” в однині – це лише ознака статусу доказу”;
- 5) є формою юридичного обов’язку;
- 6) результат виконання якого є доказом, необхідним для формування доказової бази дотримання особами, яких це стосується, кооперованої норми діяльності, яка зрештою засвідчить достатність доказів, необхідних для прийняття остаточного рішення;
- 7) умова реалізації права, законного інтересу в певній сфері суспільної діяльності;
- 8) способом реалізації формальності є їх учинення.

Необхідність завершення концепції правового явища “формальності” потребує підтвердження наведених гіпотез та додаткового розкриття таких положень:

– визначення місця правового явища “формальності” в ієрархії та системі інших правових понять;

- установлення всіх зв'язків формальностей у системі елементів механізму правового регулювання діяльності;
- додаткове розкриття історичного і міжнародний аспект застосування публічних формальностей.

Висновком цього узагальнення є те, що ознаки публічних формальностей потрібно розглядати системно, тобто дослідження формальностей має прив'язуватись до певної системи правової комунікації в певній процедурі (коло суб'єктів і коло об'єктів) і розглядатися їхнє функціональне призначення для цієї системи.

Мета статті полягає у визначенні додаткових залежностей правового явища “публічні формальності” та його ознак, що дають змогу побудувати ієрархію або відрізнити прості обставини, події, факти від інших, які означають цілу систему обставин, подій, фактів і дій, або викликають їх до життя. Результати дослідження можуть стати важливим складником у розвитку адміністративно-правової науки.

Виклад основного матеріалу. Для подальшого визначення публічної формальності як правового явища важливе питання виявлення однорідних за змістом засобів правового регулювання, потрібних не тільки для повнішого розкриття ознак формальності, але й для визначення їхньої ролі та значення в правовій діяльності.

У статті “Митні формальності як правові засоби митної процедури” [5] було встановлено, що формальності є правовими засобами, але в праці недостатньо повно визначено правове явище “формальності”, “публічні формальності” в системі однорідних правових засобів.

Правові засоби

За своєю природою деякі правові явища мають схожі характеристики з публічними формальностями. Важливе питання виявлення функцій і властивостей, які мають ці явища в певній правовій дійсності певної системи. Багато в чому це пов'язано з багатогранністю існування та використання цих явищ як інструментів у правовій матерії.

Найбільш наближеними за основними ознаками до формальності виявилися такі правові явища, як правові фікції, знаки і символи. На спорідненості цих понять учені наголошують давно, зокрема такі: Г. Ф. Дормідонтов, О. В. Нікітін, О. В. Ульяновська, М. Л. Давидова та інші.

Підставою для визначення спорідненості понять: формальності, фікції, символи, стала схожість однієї чи кількох ознак, характерних для кожного поняття окремо.

Л. Л. Фуллер зазначав, “...що фікція являє собою патологію закону. Коли все йде добре, і встановлені правові норми вправно охоплюють усі сфери суспільного життя, які вони призначені регулювати, існує мало причин для фікцій. У такій ситуації нема потреби в зайвих розмірковуваннях і дослідженнях, оскільки закон виходить очевидно простим. Тільки під час хвороби, як нам кажуть, тіло розкриває свою складність. Тільки тоді, коли правове обґрунтування (матерія) непевне і простягає невміло руку за допомогою, ми розуміємо, яка складна конструкція – закон” [7].

На нашу думку, ці поняття близькі за значенням, оскільки за розгляду окремих випадків норм права явища, які можна означити як символи, є знаками та одночасно підпадають під ознаки фікції як прийому юридичної техніки під час їх формування.

Результати досліджень понять “фікцій” і “символів” неоднорідні. Дослідники одні й ті ж приклади з практики подають і як фікції, і як символи.

Найпоширеніший приклад застосування прийому фікцій – випадок заміни певних обставин, подій і фактів на інші, що виконують функції законного їх заміника в юридичній процедурі на основі припущення їх відповідності певному фактовому складу.

Під час з'ясування ролі “формальності”, “юридичні формальності” в юридичному процесі звернули увагу на їхнє процесуальне призначення – певні факти використовуються для їх реалізації та настання певних юридичних наслідків тільки за використання в юридичній процедурі. Ця сукупність фактів, які можуть мати фіктивний характер у матеріальному середовищі, використовується в юридичній процедурі як юридичний факт і за всіма ознаками відіграє роль правового символу в загальному механізмі правової діяльності. Тому вважаємо, що найближчими за значенням до формальностей виявилися правові символи, які за способом утворення схожі на фікції, оскільки можуть замінити (надавати значення) один юридичний факт на інший або інші, а за юридичною формою є символом, оскільки певний факт обставина або подія відображають стислий (символічний, умовний) образ певного необхідного і достатнього юридично значущого складу правових явищ.

“Символ – це особливий образ-знак: образ, узятий в аспекті своєї знаковості, та знак, наділений невичерпністю образу. Символ – образ, в якому завжди наявний якийсь сенс, злитий з образом, але який не зводиться до нього. В символі ж, на відміну від знака, виявляється дійова присутність змісту, що ним виражається.

Звичайний знак визначається ясно, чітко і не допускає різних тлумачень. Його семантика і прагматика досить прості. Він виникає та існує в межах організаційної структури, що об'єднує людей, які живуть в один час. Для символу ж визначальні діахронні зв'язки культури, тобто він ніколи не належить якомусь одному синхронному зрізу культури, але завжди пронизує цей зріз за вертикаллю, виходячи з минулого і йдучи в майбутнє. У символі завжди є щось архаїчне. І це не випадково. Походження символу тісно пов'язане з історично першим способом духовного освоєння світу – міфом” [8].

Символи взагалі та правові символи зокрема існують і мають сенс лише в контексті спілкування. Символ виступає як спосіб відображення іносказання, метафоричної ідеї.

Розгляду правових знаків, фікцій і символів присвячено кілька праць. Фактично цей ряд використовується для висвітлення основних ознак правових символів як явища, яке об'єднує їхні особливості.

“Правовий символ і фікцію можна назвати схожими технічними засобами: в їх основі лежить щось умовне, вони виникають, виростають з одного кореня, виконують споріднені функції в праві, і їхні долі в історії правознавства багато в чому схожі” [9, 376].

“Як показує аналіз правотворчої та правозастосовчої практики, процес юридичної регуляції не може обійтися без використання символів. Це дозволяє говорити про символічний характер права. Пізнання природи правових символів, їхньої ролі в механізмі правового регулювання, проникнення в їхню сутність, зміст, форму та особливості – необхідна передумова для формалізації правового матеріалу, оптимізації правотворчої та правозастосовчої діяльності; сприяють поліпшенню підготовки юристів, підвищенню рівня правосвідомості та правової культури громадян” [10].

Н. С. Гончарова зазначає, що “Правовий символ несе в собі певний образ якої-небудь дії, події, відносин, який має умовний характер. Його умовність виражається у “своєрідній фіктивності, приблизності зображення і подачі основної ідеї правового регулювання.

Явища правової символіки різноманітні й увійшли в життя сучасного суспільства як дії і знаки, що регулюють спілкування людей” [11, 96].

О. В. Нікітін визначає правовий символ як: “створюваний або санкціонований державою умовний образ, відмітний знак, який являє собою видиме або чутне культурно-ціннісне утворення, якому суб’єкт правотворчості надає особливого політико-правового змісту, не пов’язаного із сутністю цього утворення та такого, що охороняється державою і використовується в особливому процедурному порядку” [10].

На думку П. Д. Шалагінова, “правовий символ – це створюваний або санкціонований державою умовний знак, ціннісне утворення, що виражає певний юридично значущий зміст і охороняється державою” [12].

“У сучасній юридичній літературі правовий символ визначається як “закріплені законодавством умовні образи (що заміщають знаки), які використовуються для вираження певного юридичного змісту і зрозумілі оточуючим людям”. Правовий символ розглядається не тільки як засіб юридичної техніки, але і як самостійний елемент правової системи” [13].

М. Л. Давидова виділяє найбільш значущі ознаки правового символу (у вузькому значенні): 1) символ – це штучний знак, що має умовну (конвенціональну) природу, його форма часто не пов’язана сутнісно з висловлюваним нею змістом; 2) символ визнається державою і підтримується силою державного впливу; 3) символ служить для закріплення і відображення юридично – значущого змісту” [14, 58]. Ці основні ознаки, притаманні символам, також характерні й для формальностей і можуть вважатися підставами для їх ототожнення з правовими символами, зокрема формальності як окремих випадків форми правового символу.

М. Л. Давидова за допомогою виділення основних функцій правових символів намагалася відобразити їхню багатоаспектність, виділяючи такі: регулятивна; правовстановлювальна; ідеологічна; інформаційна; орієнтуюча функція, або функція соціальної та політико-правової орієнтації; ідентифікаційна; охоронна; економічна [14, 58–59].

П. Д. Шалагінов зазначає, що “Функції правових символів класифікуються за такими критеріями: 1) сфера суспільного життя, на яку спрямовано вплив правових символів (економічна, ідеологічна, політична та інші); 2) семіотичний підхід (функції фіксації, зберігання та передачі юридично значущої інформації, сигнальна, номінативна (ідентифікуюча), відмінна, сигніфікативна, комунікативна функції, функція заміщення, аксіологічна й орієнтаційна функції); 3) призначення в правовій системі (функція вираження юридично значущої інформації, функція уніфікації правового матеріалу, правороз’яснювальна, правоконкретизаційна, правозмінна, правоприписуюча, превентивна, охоронна функції, функція легітимації, функція надання офіційності й легальності юридичному документу)” [12, 9].

Крім того, М. Л. Давидова пропонує достатньо детальну класифікацію правових символів та зазначає, що “множинність класифікацій пояснюється насампе-

ред величезною кількістю і різноманітністю символів, що функціонують у правовій системі, що само собою обумовлює об'єктивну необхідність подальшого дослідження природи і соціального призначення різних їх видів” [14, 59].

На думку О. В. Нікітіна: “У філософії найбільш вдалою і науково обґрунтованою нам видається класифікація, запропонована в працях Л. В. Уварова і Г. В. Субача. Ґрунтуючись на запропонованій ними концепції, відомі правові символи можна розділити на два основних типи, поклавши в основу такого поділу двокомпонентність структури змісту символу – пізнавальної та ціннісної. У різних символах, як правило, домінує той чи інший компонент, який визначає тим самим функціональні особливості даного символу. Символи, в яких домінує аксіологічний, ціннісний компонент, можна назвати аксіологічними або виразно-інформаційними. Символи, в яких домінує пізнавальний компонент, можна назвати пізнавальними або відобразно-інформаційними” [10].

З огляду на досліджені праці, які стосуються символу та правового символу, можна вважати, що поняття правового символу достатньо усталене, але багатогранне й розкривається через розгляд його основних аспектів:

- 1) ціннісний – символізує щось усталене, загальноприйняте, унормоване на культурному і суспільному рівнях;
- 2) інформаційний – зміст дій і фактів у нормі, що означає символ;
- 3) інструментальний – функцію в механізмі правового регулювання виконує той чи інший юридичний факт, що вважають символом.

Ці аспекти поєднують предмети вивчення різних правових дисциплін: 1) ціннісний – філософії права; 2) інформаційний, комунікаційний – юридична практика; 3) аксіологічний, інструментальний – теорії права. Розгляд цих аспектів правового символу в їхній єдності на досконалішому рівні описує й наш об'єкт дослідження.

Повернення до формальності

Не звертаючи увагу на певну кількість наукових праць, які відображають дослідження правового символу, слід зазначити, що дуже мало уваги вчені приділяють системному розгляду властивостей правового символу. Зазвичай у науковій літературі країн пострадянського простору розглядаються окремі аспекти правового символу, зокрема інформаційний. Та сама проблема характерна й для формальностей, але ситуація щодо формальностей ще критичніша, оскільки поняття “юридичні формальності” в науковій літературі ще неоднозначне і неусталене. Тому основним підходом до розкриття сутностей правових формальностей є розгляд формальностей як різновиду правових символів і системний розгляд багатоаспектності поняття формальності через заломлення ознак правових символів на формальності.

Відповідно до зроблених узагальнень у подальшому розглядатимемо публічні формальності як окремий випадок юридичного факту, що відіграє роль правового символу.

Щодо публічних формальностей як засобу організації публічно-адміністративної діяльності є визначення їх функцій за аспектами:

- 1) ціннісний – оскільки символізує щось усталене, загальноприйняте, унормоване на культурному і суспільному рівні, до ціннісного зараховують історичний аспект, який розкриває правове явище як історичну цінність використання в праві;

2) інформаційний – зміст фактів, що означають формальність і значення формальності у нормі діяльності як символу;

3) інструментальний – функція у механізмі правового регулювання, яку відіграє той чи інший юридичний факт, що визначають як формальність.

Інформаційний аспект

“У науковій літературі існують різні визначення знака і символу, однак переважна більшість спеціалістів вважають, що знак позначає зміст, а символ його розкриває. Символ – це те, чим зображують знак, він є засобом, інструментом виявлення змісту знака. Знак – це загальне, символ – конкретне. Символ – це конкретне оформлення знака.

Знак знаходить своє конкретне вираження у символі, як загальне в конкретному. Можна стверджувати, що символ – це форма вираження знака” [15, 104].

“Символ фактично утворює щось на зразок поняття, тільки вираженого не словом, а живим предметом або образом. У цьому і полягає секрет його смислової сили. Слово абстрактне й відірване від живого. Воно переносить нас у сферу сухих теорій і вічних, але неживих ідей. Символ же належить самій дійсності і не відокремлює нас від її життєвої основи. У символі дійсність підсумовує й узагальнює саму себе, не відриваючись від свого ґрунту. Якщо слово залишається етикеткою явища, то символ вростає в нього і стає його аспектом і атрибутом” [16].

Формальності, як і “символи, як правило, є засобом передачі інформації, як на внутрішньодержавному, так і на міжнародному рівні. Зрозумілість, загальновідомість символів дозволяють використовувати їх як надзвичайно зручне джерело інформації, розраховане на широке коло суб’єктів, розділених мовними і територіальними кордонами. При цьому завдяки правовим символам дана інформація не тільки ефективно акумулюється і транслюється, але й набуває офіційного характеру” [14, 58].

“Правові символи як наочні засоби економії правового впливу сприяють зняттю інформаційного (насамперед текстового) перевантаження” [17, 4–5]. Через свою образність вони вкорінюються в свідомості громадян навіть на підсвідомому рівні, що, своєю чергою, сприяє подоланню відчуження між державою і суспільством, підвищенню легітимності і спадковості державної влади.

Світ правових символів – це своєрідна додаткова інформація про правове регулювання в тому сенсі, що вона не може замінити основну, що виражається в нормах законодавства. Її призначення полягає в тому, щоб привернути увагу суб’єктів, попередити їх про правові наслідки, констатувати юридичну значущість дій.

Правові символи можуть розглядатися виключно в єдності форми і змісту. Сутність правового символу полягає саме в тому, що певній формі надається певний, здавалося б, ніяк із самою цією формою не пов’язаний зміст” [14].

Інструментальний аспект

Ознаки символу дають змогу побудувати ієрархію або відрізнити прості обставини, події факти від символів, які означають цілу систему обставин, подій і фактів, а також дій, що означають або викликають їх до життя або те й інше.

“Правовий символ, заміщаючи собою правовий припис, стає свого роду сполучною ланкою між цим приписом і суб’єктами, на яких спрямована норма. Здійснюваний ним правовий вплив фактично запускає механізм дії норми права. Право-

вий символ сприяє формуванню вторинної правової інформації, додатково до тієї, яка відображена в тексті правового акта.

Реалізація правового символу в ряді випадків передує реалізації норм права, гіпотеза яких указує на необхідність наявності або відсутності таких символів для того, щоб спрацювала диспозиція або санкція норми” [18].

Способом реалізації самої формальності як юридичного факту і матеріального знака є її вчинення, на відміну від повної реалізації пов’язаних із формальністю відносин: “Правові символи реалізуються в межах регулятивних і охоронних правовідносин шляхом дотримання, виконання, використання або застосування суб’єктами права вимог правових норм, які зовні виражені в символічній формі” [18].

У контексті розгляду важливо встановити закономірності формальності як символу, де знаками є юридичні факти, насамперед визначивши систему. Системою є діяльність, різновид якої – публічна. Одночасно формальність – це символ у системі правової діяльності, а також публічно-адміністративної діяльності.

Правові формальності – не просто елемент діяльності, але й мови про цю діяльність. Тобто формальності є символом в юридичній мові, яка зображує, описує специфічні відносини у публічно-адміністративній діяльності.

Можна стверджувати, що (формальність) є правовим символом у певній системі публічно-адміністративної діяльності (адміністративній процедурі) – це форма вираження юридичного факту як знака правової діяльності, де (обставина, подія, факт) виступає первинним елементом матеріальної складової загальної первинної діяльності.

Вибудовується ієрархія понять, задіяних у механізмі, зокрема складових матеріальних елементів діяльності: обставина, подія, факт (об’єкти дійсності) → юридичний факт (знак) → формальність (символ).

О. І. Шарно визначає “функції правових символів у правозастосовній діяльності: інтеграція, уніфікація, універсалізація, де інтеграція є таким впливом, який спрямований на досягнення внутрішньої єдності правозастосування, що забезпечує його ефективність; уніфікація є таким впливом, який спрямований на забезпечення раціональної однаковості правозастосовної діяльності в умовах суцільної інформатизації; універсалізація є синтезом інтеграційних і уніфікаційних процесів, що забезпечує досягнення ефективності правозастосування в умовах глобалізації” [17].

Отже, правова формальність – це конкретний (склад символу: обставина, подія або факт) особливий образ-знак (юридичний факт), що означає інший предмет або сукупність явищ, що мають відмінні або додаткові властивості порівняно з просто явищем, тобто вказує на сукупність інших явищ (склад значення символу), здійснених у минулому, або тих, що потребують здійснення в майбутньому.

Використання правових формальностей є прийомом стандартизації (типізації) подібних діяльностей, сутність якого має особливе призначення: 1) символізує фактовий і процедурний склад гарантій захисту прав та інтересів за допомогою певних юридичних механізмів; 2) означає *факт* обов’язкового волевиявлення суб’єкта, який є *замінником твердження* про виконання/невиконання (залежно від суб’єкта у взаємодії) сторонами фактового складу умов; 3) має смислове навантаження *замінника припущення* про виконання умов та *передумови* до дій з ідентифі-

кації виконання умов. За позитивної чи негативної відповіді виконуються відповідні дії, що означають повернення до попередньої початкової формальності – її очікування або продовження дій із просування в реалізації обов'язку, права, інтересу.

Тоді справедливим стає твердження, що формальність є обов'язковим засобом у побудові стандартного алгоритму процесу легалізації права або законного інтересу та вирішення таких же або схожих справ – елемент стандартизації, який означає, що вчинення всіх визначених у нормах формальностей дає законний результат перебігу справи.

Ціннісний аспект

М. Л. Давидова достатньо вдало розкрила певні питання ціннісного аспекту правового символу: “право в цілому сприймається нами як символ справедливості й порядку. Суперечності між цими двома лініями сприйняття і породжують уявлення про паралельно існуючі природне і позитивне право. Певною мірою і питання про цінності права – це питання про розшифрування, декодування його символічного сенсу. Тільки у цьому контексті можна, наприклад, говорити про свободу, рівність і справедливість.

Багато символів... покликані... передати “дух” права, донести до адресата правової норми елементи офіційної державної ідеології.

Соціальна значущість правових символів є самостійною проблемою..., соціальна значущість разом із символами властива всім правовим явищам, так само, як і праву в цілому” [14].

Зазначимо, що правові символи є елементом права, який імовірно має поєднувати в нашій свідомості природне і позитивне право або право і закон. “Поєднання” відбувається на рівні реалізації в нормах права ціннісних настанов, які можуть сприйматись як справедливими, так і ні, залежно від того, як у цих нормах реалізовано загальні цінності захисту права приватного від публічного тощо.

Формальності (за Ю. Д. Куневим і Л. Р. Баязітовим) є формою юридичного обов'язку. За С. С. Алексєєвим, “позитивні зобов'язання виконують функції правових засобів правового регулювання” [19, 352], що виявляється у специфічних способах реалізації таких зобов'язань і формуванні типів правового регулювання або специфічних правових режимів реалізації.

Також С. С. Алексєєв зазначає, що “...позитивні зобов'язання за всією їхньою безсумнівною соціальною значущістю все ж утворюють той шар правової матерії, який ближче... до периферії правової системи, тобто до тих сфер, де право не просто контактує з державною владою, а ніби перемішано з нею, перебуває в зоні її домінування” [19, 352]. Цей вислів влучний насамперед щодо важливості встановлення правових кордонів такого контактування влади з інтересами і правами громадян або приватного та публічного права.

Щодо важливості позитивних зобов'язань С. С. Алексєєв зазначає: “у розвиненій юридичній системі позитивні зобов'язання як явища державної влади не тільки “проходять” через право, споряджаються властивостями й особливостями юридичного регулювання, але й збагачуються принципами й цінностями правової форми, що склалася переважно на основі дозвільного регулювання” [19, 355], що особливо важливо для формальностей як правового символу, котрий визначає пра-

вовий режим як комплекс юридичних засобів, характерний для різновиду та певної сфери діяльності.

Символізм публічних формальностей і сприйняття формальності як правового символу полягає в тому, що вони:

- 1) існують у праві давно, мають культурну й історичну цінність;
- 2) указують на необхідність адаптації національного законодавства щодо формальностей до світових стандартів;
- 3) є обов'язковим правовим елементом що відображає характер зобов'язань держави і громадянина, характерних для певного суспільного устрою;
- 4) засвідчують певний правовий режим реалізації різновиду правової діяльності та відображають певну специфічну сукупність (комплекс) правових засобів, притаманних сфері діяльності;
- 5) є засобом доказування в правовій діяльності, що потребує сучасних форм реалізації.

Важливо підтвердити символічне значення правової формальності на конкретних прикладах. За прикладом торговельної діяльності, де формальності “використання вже й тоді символічних форм” [20, 612] застосовуються дуже давно, наведемо цитату: “Взаємно виражена воля сторін, що домовляються, має залишити зовнішній відбиток для переконання сторонніх осіб в існуванні угоди” [20, 612]. Цитата сприймається як визнання ще у XVII ст. необхідності нормативної фіксації символічних форм. Із цього випливає також висновок розуміння адміністративного закону як адміністративної угоди між публічною адміністрацією та громадянами, де формальності як правові символи є обов'язковим елементом.

Розглядаючи формальності як засіб, що забезпечує матеріальний і процесуальний аспект реалізації функцій забезпечення гарантій, можна говорити про дієвість забезпечення гарантій. Дієвість гарантій забезпечується наявністю певного механізму обов'язковості виконання та примусовою силою держави. Пригадуючи властивості фікцій та обов'язковість їх нормативного визначення, зазначимо, що формальності з огляду на їхню важливість потрібно встановлювати і забезпечувати на рівні закону, вони стають юридичними гарантіями, забезпеченими правовими елементами: правовий обов'язок + юридична відповідальність, гарантованими законодавчою і судовою владами.

Продовженням дослідження ціннісного аспекту публічних формальностей є розгляд питання забезпечення законної взаємодії (комунікації) публічної адміністрації та суб'єктів, яких це стосується.

Учення про комунікацію в праві підтримують багато науковців як у глобальному масштабі, так і на рівні засобів. Традиції правового регулювання комунікацій на рівні закону давно закладено в юрисдикційній діяльності в національному законодавстві (процедурні кодекси). У неюрисдикційній адміністративній діяльності такої систематизованої практики обмаль.

Як уже було зазначено, формальності є засобом публічно-адміністративної діяльності, відповідно, правової комунікації у цій діяльності насамперед між державою та громадянином.

У суб'єктів взаємодії у вихідній позиції існують різні завдання та способи реалізації діяльності. У безпосередній взаємодії взаємозалежними стають дії публічної

адміністрації та приватно-правові дії. Складним є правове регулювання дій суб'єктів взаємодії, оскільки правове регулювання їхньої діяльності окремо за-раховують до різних, відмінних сфер, які традиційно означають за допомогою зон превалювання методів правового регулювання: імперативного або диспозитивного.

За С. С. Алексєєвим, “основи, що виражають дві головні моделі юридичного регулювання, два типи побудови правового матеріалу – диспозитивний і зобов’язуючий.

Формальні критерії між кордонами цих двох правових сфер інколи є дуже хиткими, рухливими, стертими реальним життям, законодавством і юридичною практикою, – змальовані аналітичної юриспруденцією досить ґрунтовно й переконливо “влада-підпорядкування” і “субординація” для публічного права; “юридична рівність” і “координація” для приватного права.

Публічне право – це взагалі інший юридичний світ, інша “юридична галактика”, і за світотвірним значенням – сфера, не менш значуща, ніж саме собою право. За своєю сутністю воно являє собою продовження також релевантного соціального феномена – держави, публічної влади з усіма її позитивними і негативними потенціями, які знаходять вираз в перевагах права, хоча й іншої “якості” – публічного. Ці позитивні властивості у результаті демократизації суспільства реалізуються в принципах підпорядкованості влади закону, юридичних процедурах її здійснення, а в ширшому плані – в принципах поділу влади, республіканської форми правління, і нарешті, – в державному забезпеченні прав людини” [19, 582–583].

Шмідт-Ассман так характеризує особливості діяльності із взаємодії суб'єктів приватного і публічного права: “Дуалізм публічного та приватного права встановлено у важливих місцях позитивного права та задано в адміністративно-правовій догматиці як такий: це стосується як німецького права, так і інших правничих систем континентально-європейського правового кола. ...Визнання відмінності правових режимів включає в себе розмежування свободи та компетенції. Це має сприяти тому, щоб чіткіше охопити “різні у принципі засади діяльності” приватних осіб із одного боку, а з іншого – публічної адміністрації, та цілеспрямованіше керувати їхнім застосуванням у сферах державно-суспільної кооперації” [21, 325–326].

При цьому важливий розгляд формальності як засобу розмежування різних зон дії превалюючих способів реалізації норм права (імперативних, диспозитивних) для суб'єктів приватного права. Крім того, формальності й визначають межі адміністративної сфери для публічно-адміністративної діяльності індивідуального характеру, де діяльність громадян, якій притаманні властивості зони дії права з переважанням диспозитивних методів правового регулювання та переходу в зону переважання імперативних методів і навпаки: з імперативної – в диспозитивну. Формальності відіграють свою роль і всередині імперативної зони дії способу реалізації норм у діяльності суб'єктів взаємодії, зокрема для передачі ініціативи діяльності як факту початку або завершення виконання певним суб'єктом необхідних умов або зобов'язань у публічно-адміністративній діяльності. Результатом публічно-адміністративної діяльності індивідуального характеру є прийняття адміністративного (індивідуального правозастосовного) акта й учинення формальностей, пов'язаних із його реалізацією.

За допомогою публічних формальностей також визначають межу діяльності з реалізації функцій держави: регулятивної та охоронної. За реалізації регулятивної

функції в разі виявлення порушення норм законодавства здійснюється “перехід” до діяльності з розгляду порушення права, яке обставляється формальностями, передбаченими законом.

Функції формальностей у нормі публічно-адміністративної діяльності та нормі права, яка унормовує цю діяльність, полягають у розмежуванні матеріальних складів дій суб’єктів в адміністративній діяльності шляхом визначення матеріального складу підтвердження виконання визначених умов однією зі сторін взаємодії як складової гіпотези вчинення певної сукупності дій стороною взаємодії та надання їй зміни юридичної сили обставинам, подіям, фактам у часі:

– минуле: умовний образ, який заміщає знак, що вказує на сукупність інших явищ (склад, значення символу), здійснених у минулому, і тих, що потребують здійснення в майбутньому (передумова до дій) з реалізації обов’язку;

– теперішнє: юридичний факт посвідчення: наміру, згоди, обставини, події, факту, рішення;

– майбутнє: підтвердження припущення або ствердження (доказ) виконання/невиконання необхідних умов реалізації зобов’язання.

Тобто формальності є гіпотезою (умовою) взаємодії (комунікації) суб’єктів публічно-адміністративної діяльності та передумовою для виконання кожною стороною власних зобов’язань. Унормування публічних формальностей потрібно для стандартизації алгоритму вирішення цих або схожих справ та отримання законного результату.

Історичний аспект

Наведемо цитату зі статті О. В. Ульяновської, яка ілюструє історичні аспекти використання правових символів: “А. В. Никітін, що присвятив своє дисертаційне дослідження проблематиці правового символу, зазначив, що процес його формування здійснюється за допомогою логічного, абстрактного мислення. У цій ситуації символ виступає як абстракція, продукт ідеалізації. Проте підкреслимо, що така особливість архаїчного мислення, як образність, і привела до символічності мислення і символічності у стародавньому праві. Про малу розвиненість абстрактного мислення стародавньої людини свідчать стародавні правові джерела. Норми, закріплені в них, мають малий ступінь абстрактності.

Отже, не стільки абстрактне мислення, скільки образне відіграло роль у формуванні символічних уявлень. Цим пояснюється і формалізм, обрядовість стародавнього права. Стародавні правові символи виступали як способи “позначення або заміщення одного предмета або дії іншим”, на підставі умовного уявлення про існування зв’язку символу і факту, що позначається ним. Тому стародавні правові символи виступали як способи виразу волі, наприклад, коли знак був зовнішнім видимим виразом ознаменованого (взяття запрошеного у свідки за вухо для видимого позначення запрошення) або коли виконання символічного обряду було необхідною формою здійснення тієї або іншої операції (наприклад, манципація, використовувана у стародавньому римському праві)” [9, 376].

Формальності як засіб правового регулювання використовуються достатньо давно. За міжнародними нормативними документами можна встановити, що використання формальностей – системне явище, яке закріпилося навіть на рівні назв

нормативно-правових актів: “Міжнародна конвенція про спрощення митних формальностей” (1924 р.) [22], Конвенції про спрощення митних формальностей 1988 р., Митний кодекс ЄС (2013 р.): “Частина VIII. Вивезення товарів з митної території Союзу. Глава 1. Формальності, що передують вивезенню товарів” [23], Конвенція про спрощення формальностей у торгівлі товарами [24]. Юридичні формальності досить поширені у законодавстві України, але переважно їх не називають формальностями [1].

Окремими різновидами формальностей у міжнародній торговій діяльності є документи та обмін ними. Документ (від лат. documentum – “свідоцтво”) – свідоцтво, оформлене на носії інформації.

Зазначені документи виконують такі основні функції: “інформативна, посвідчувальна і символічна функції бумажних документів є втіленням їх фізичних властивостей, обміну документами та положень правової системи, що стосуються документів та їх обміну” [25, 21].

Функція інформативна. Під час міжнародної торгівлі відбувається обмін інформацією, що міститься у документах, пов’язаною з рухом товарів, з одного боку, і рухом грошей – з іншого.

Функція посвідчення. Функція посвідчення полягає у фіксації власне факту виконання певних зобов’язань і використання як доказів (доказовості) інформації, що міститься в юридичних документах. “Особливістю посвідчення є необхідність у перевірці на пізнішому етапі наявності будь-яких змін або виправлень конкретного акта” [25, 28].

Функція символу (“оборотність”). “Функція символу документа може бути визначена як юридична сила, що набувається за володіння оригіналом документа і його передачею”. Певні фізичні якості паперу дозволяють створювати “оригінал документа” [25, 33].

“Функція символу документа буде ув’язана з володінням текстом, що має необхідний (оригінальний) зміст даних, а не з володінням оригінальним паперовим документом, як це має місце зараз” [25, 35] (1982 р.).

Загальні функції формальностей збігаються з функціями документів як окремих випадків реалізації формальностей, що безпосередньо використовуються в міжнародній торговельній діяльності.

Коносамент як окремий випадок формальностей дуже давно відіграє важливу роль символу під час міжнародної торговельної діяльності, зокрема у використанні оборотного коносаменту для імпортно-експортних операцій або валютного контролю.

На підставі визначених ознак та особливостей їх формування і поділу можна завершити формування уявлення щодо публічних формальностей і визначити шлях адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів реалізації публічної діяльності держави. Зазначимо, що формальності є складовою і символом адміністративної процедури реалізації права або законного інтересу у певній конкретній життєвій ситуації.

Законодавче визначення адміністративної процедури як загального стандарту публічно-адміністративної діяльності та формальностей як її невід’ємних складових – неодмінна умова розвитку адміністративного законодавства в Україні.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, ознаки публічних формальностей потрібно розглядати системно в єдності їхніх основних аспектів. Ті ознаки, що вже виявлені, слід теж систематизувати за трьома основними аспектами:

- 1) ціннісний – символізує щось усталене, загальноприйняте, унормоване на культурному і суспільному рівнях;
- 2) інформаційний – зміст дій і фактів у нормі, що означає символ;
- 3) інструментальний – функцію в механізмі правового регулювання виконує той чи інший юридичний факт, що вважають символом.

Використання правових формальностей є прийомом стандартизації (типізації) подібної діяльності, сутність якого має особливе призначення: 1) символізує фактовий і процедурний склад гарантій захисту прав та інтересів за допомогою певних юридичних механізмів; 2) означає *факт* обов'язкового волевиявлення суб'єкта, який є *замінником твердження* про виконання/невиконання (залежно від суб'єкта у взаємодії) сторонами фактового складу умов; 3) має смислове навантаження *замінника припущення* про виконання умов та *передумови* до дій з ідентифікації виконання умов. За позитивної чи негативної відповіді виконуються відповідні дії, що означають повернення до попередньої початкової формальності – її очікування або продовження дій із просування у реалізації обов'язку, права, інтересу.

Питання про кордон між сферами публічного та приватного права – другорядне; головне, що межа, визначена за допомогою публічних формальностей, чітко встановлена, відома всім й усіма має дотримуватися. Крім того, розподіл зобов'язань між групами суб'єктів в адміністративній процедурі має йти вздовж лінії, яка була б чітко визначена формальностями, що підказували б або визначали відповідні дії в адміністративній процедурі. Формальності є складовою і символом адміністративної процедури реалізації права або законного інтересу в певній конкретній життєвій ситуації.

Тоді справедливо, що формальність є обов'язковим засобом у побудові стандартного алгоритму процесу легалізації права або законного інтересу та вирішення цих або схожих справ – елемент стандартизації, який означає, що вчинення всіх визначених у нормах формальностей дає законний результат перебігу справи.

Публічні формальності – різновид юридичного факту як обов'язкова складова нормативно передбаченої взаємодії в кооперованій нормі діяльності, необхідний для прийняття остаточного рішення та оформлення кінцевого результату з реалізації права, законного інтересу.

Публічні формальності, крім того, що вони потребують обов'язкового визначення на рівні закону з огляду на їхнє значення і важливість не тільки для держави, але й громадян, також мають фіксуватись електронно. Підтвердженням цього є висновки Комісії ЄС: “Оскільки держави-члени самі не можуть створити необхідне правове та IT-середовище, вони потребують участі Комісії як “каталізатора” для забезпечення відповідності правової та виконавчої структури створенню спрощеного та безпаперового середовища для митної адміністрації та торговців і можливості взаємодії між наявними IT-системами. Законослухняні торговці повинні мати

можливість працювати у “сприятливому для бізнесу” середовищі, в якому контроль, що забезпечує захист громадян та підприємств, здійснюється у найбільш ефективний та найменш обтяжливий спосіб” [26, 6].

Із огляду на важливість формальності як правового символу змісту і перебігу адміністративної процедури з реалізації певної діяльності потрібно сприяти та надати можливість їх учинення за допомогою подання документів в е-формі.

Перспективне для подальших розвідок дослідження різних аспектів безпосереднього застосування публічних формальностей у законодавстві як правових символів, а також розгляд підходів, що пов’язуються у праві з гарантуванням реалізації прав та інтересів громадян на вищому рівні гарантій за допомогою спеціальних способів: виокремлення, універсалізації, адаптації, уніфікації, стандартизації та спрощення публічних формальностей. Перспективний також розгляд питань стандартизації публічних формальностей та їх продуктів у вигляді електронних документів з метою спрощення та прискорення адміністративних процедур.

Наведена система ознак за визначеними аспектами (ціннісний, інформаційний, інструментальний) уже дозволяє виконувати суто прикладні завдання: здійснювати інвентаризацію чинних законодавчих норм, які можна класифікувати як формальності, та визначати прогалини в регулюванні тієї чи іншої діяльності.

Список використаних джерел:

1. Кунева З. Ю. Публічно-адміністративні формальності: еволюція підходів / З. Ю. Кунева // *Правова позиція*. – 2016. – № 1. – С. 154–163.
2. Кунев Ю. Д. Визначення сутності та змісту основних митно-правових понять: “митні формальності” / Ю. Д. Кунев, Л. Р. Баязітов // *Вісник Академії митної служби України*. Серія: “Право”. – 2014. – № 1. – С. 7–19.
3. Баязітов Л. Семінар про готовність України до реалізації Угоди СОТ про спрощення процедур торгівлі (28 квітня 2015 р.) [Електронний ресурс]. – К., 2015. – Режим доступу : http://singlewindow.org/upload/documenty/protokoly/UKR/18%20RG/Dodatok_3_BAJAZITOV_ISSLED_TF_UA_ALL.pdf
4. Кунева З. Ю. Адміністративні формальності: поняття, сутність і зміст / З. Ю. Кунева // *Вісник Академії митної служби України*. Серія: “Право”. – 2015. – № 1. – С. 152–158.
5. Кунева З. Ю. Митні формальності як правові засоби митної процедури / З. Ю. Кунева // *Вісник Академії митної служби України*. Серія: “Право”. – 2015. – № 2. – С. 189–195.
6. Кунева З. Ю. Сутність і зміст публічно-правового поняття “формальності” / З. Ю. Кунева // *Публічне право*. – 2015. – № 3. – С. 368–374.
7. Fuller L. L. *Legal Fictions* / Fuller L. L. – Stanford, California : Stanford University Press, 1967. – P. VIII.
8. Лосев А. Ф. *Знак. Символ. Миф* / Лосев А. Ф. – М. : Издательство Московского университета, 1982. – 480 с.
9. Ульяновська О. В. Фікції та символи як засоби юридичної техніки / О. В. Ульяновська // *Актуальні проблеми держави і права*. – 2007. – Вип. 34. – С. 376–380.

10. Никитин А. В. Правовые символы [Электронный ресурс] : дисс. ... канд. юрид. наук : спец.12.00.01 “Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве” / Никитин Александр Всеволодович. – Н. Новгород, 1999. – 241 с. – Режим доступа : <http://www.dslib.net/teoria-prava/pravovye-simvoly.html>
11. Гончарова Н. С. Символизм в праве / Н. С. Гончарова // Вестник ВГУ. Серия: “Право”. – 2016. – № 1. – С. 91–97.
12. Шалагинов П. Д. Функции правовых символов [Электронный ресурс] : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве” / Шалагинов Петр Дмитриевич. – Н. Новгород, 2007. – 165 с. – Режим доступа : <http://www.dslib.net/teoria-prava/funkcii-pravovyh-simvolov.html>
13. Марохин Е. Ю. Юридическая фикция в современном российском законодательстве [Электронный ресурс] : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве” / Марохин Евгений Юрьевич. – Ставрополь, 2004. – 179 с. – Режим доступа : http://superinf.ru/view_helpstud.php?id=1395
14. Давыдова М. Л. Правовые символы и символы в праве: понятие, значение, классификация / М. Л. Давыдова // Юридическая техника. – 2008. – № 2. – С. 56–63.
15. Малафіїк І. В. Дидактика : навч. посібник / Малафіїк І. В. – К. : Кондор, 2005. – 397 с.
16. Охоцимский А. Знак, символ, аллегория [Электронный ресурс] / Охоцимский А. – Режим доступа : <https://www.proza.ru/2015/07/18/722>
17. Шарно О. И. Правовые символы как средства правоприменительной техники : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве” / О. И. Шарно. – Саратов, 2014. – 32 с.
18. Никитин А. В. Формы реализации функции правового символа: понятие и виды [Электронный ресурс] / А. В. Никитин, П. Д. Шалагинов // “Черные дыры” в Российском законодательстве. – 2007. – № 6. – С. 22–24. – Режим доступа : <http://alldocs.ru/zakons/index.php?from=7191>
19. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования / Алексеев С. С. – М. : Статут, 1999. – 712 с.
20. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права [Электронный ресурс] / Владимирский-Буданов М. Ф. – Режим доступа : <http://civil.consultant.ru/reprint/books/352/621.html>
21. Шмідт-Ассманн Е. Загальне адміністративне право як ідея врегулювання: основні засади та завдання систематики адміністративного права / Шмідт-Ассманн Е. ; [пер. з нім. Г. Рижков, І. Сойко, А. Баканов] ; відп. ред. О. Сироїд. – К. : К.І.С., 2009. – 552 с.
22. International Convention relating to the Simplification of Customs Formalities 1924, Ліга Націй [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.austlii.edu.au/au/other/dfat/treaties/1925/14.html>

23. Regulation (EU) No 952/2013 of the European Parliament and of the Council of 9 October 2013 laying down the Union Customs Code [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=OJ:L:2013:269:FULL&from=EN>

24. Конвенція про спрощення формальностей у торгівлі товарами ЄС, Австрія, Фінляндія [...]; Конвенція, Міжнародний документ від 25.03.2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/987_012

25. Юридические аспекты автоматической обработки данных : Приложение 1. Письмо Исполнительного секретаря Европейской Экономической комиссии от 23 ноября 1982 г. на имя Секретаря Комиссии Организации Объединенных Наций по праву международной торговли. – Вена : Шестнадцатая сессия Генеральной ассамблеи ООН, 24 мая – 3 июня 1983 г.

26. Просте та безпаперове середовище для митної справи та торгівлі: Повідомлення комісії Раді, Європейському Парламенту, Європейському соціально-економічному комітету. – Брюссель : Комісія європейських співтовариств, 24.07.2003 COM(2003) 452, остаточне 2003/0167 (COD). – С. 6.

